

ЗНАЧАЈ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ВОЈНОГ АРХИВА У ОЧУВАЊУ ТРАДИЦИЈЕ И КУЛТУРЕ СЕЋАЊА О ВОЈСЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

191

Анстракт: Војска Краљевине Србије била је активан чинилац међународних односа у Великом рату, како у ратним дејствима, тако и у одржавању дипломатских контаката државног врха са савезничким силама. Посебно сведочанство на основу којег је могуће реконструисати прошлост, стратегију и ток битака које је водила српска војска у Великом рату, представља архивска грађа коју похрањује Војни архив.

У раду се разматра судбина архивске грађе Историјског одељења Главног ђенералштаба у Великом рату, која је била повезана са судбином и страдањем српског народа и војске, као и садржај сачуване архиве. Предметна архива чува се у оквиру групе фондова Војске Кнежевине/Краљевине Србије и фонда откупљене и поклоњене архивске грађе и сведочанство је односа војног и државног врха према архивској грађи у време ратних дешавања, као и о изграђивању свести о потреби њеног чувања од заборава.

Кључне речи: Војска Краљевине Србије, Први светски рат, архивски фонд

БОРБА ЗА СПАСАВАЊЕ/ОЧУВАЊЕ АРХИВЕ ИСТОРИЈСКОГ ОДЕЉЕЊА ГЛАВНОГ ЂЕНЕРАЛШТАБА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Савремена домаћа и светска историографија сматрају војску Краљевине Србије активним чиниоцем међународних односа током Првог светског рата, посебно у последњим ратним годинама. Архивска грађа коју у свом богатом фондусу похрањује Војни архив представља јединствени историјски извор за проучавање војне стратегије, тока битака у Првом светском рату, као и догађаја који су Краљевину Србију увели у ратну стварност, са акцентом на проучавање обимне мемоарске грађе која на посебан начин расветљава поједине тренутке у сукобу, војну и политичку позадину односа Краљевине Србије према савезницима и касније ток преговора о миру.

Судбина архивске грађа Историјског одељења Главног ђенералштаба у Великом рату била је повезана са судбином и страдањем српског народа и војске.³ У

¹ виши архивиста, dejanvilimonovic305@gmail.com

² војни службеник, историчар, архивиста, djurovic.snezana1979@gmail.com

³ Војни архив (у даљем тексту ВА), група фондова Војске Кнежевине/Краљевине Србије

оквиру групе фондова Војске Кнежевине/Краљевине Србије и фонда откупљене и поклоњене архивске грађе сачуван је одређени број докумената и елабората који говоре о односу војног и државног врха према архивској грађи у време ратних дешавања, као и о сазревању свести о значају њеног очувања за будуће генерације.

Почасни ђенерал Јован Драгашевић (1836-1915) сматра се оснивачем Историјског одељења Главног Ђенералштаба и Војног архива. Његово професионално опредељење и војна служба били су посвећени борби за неговање традиције и прикупљање података о историји српске државе и војске. Драгашевић се 3. јуна 1865. године обратио министру војном предлогом да се при Министарству војном уведе одељење за историју. Предлогу је 6. јуна прикључио рад под насловом „Начин како да се скупља грађа за српску ратну историју“.⁴ Указом кнеза Милана Обреновића IV о устројству Главног Ђенералштаба Српске војске од 24. јануара 1876. године (5. фебруара по новом календару) прописано је да се у оквиру Главног Ђенералштаба организује посебно (треће) одељење са задатком да прибира „историјска докумен-та“ и пише ратну историју, да чува целокупну архиву и руководи ђенералштабном библиотеком.

Након рата са Турском 1876. Јован Драгашевић је започео истраживање о истом, а у наведеном послу затекао га је нови рат 1877-1878. године. Након постављења на место начелника формираног Историјског одељења иницирао је посао на историјској реконструкцији српско-турских ратова и прикуљању архиве која се данас чува у Војном архиву као део групе фондова Војске Кнежевине/Краљевине Србије.⁵ Након балканских ратова српска Врховна команда обавезала је наређењем да установе, команде и надлештва за сређивање и чување целокупне ратне архиве документа (оперативна, наравно, после закључења мира), достављају Ратној архиви Главног Ђенералштаба. Архивска грађа из периода српско-турских ратова, заједно са мирнодопском и архивом из балканских ратова, уз ратну архиву која је настајала у раду Врховне команде и осталих војних структура током рата, била је предмет спасавања у време Првог светског рата.

Краљевина Србија објавила је мобилизацију и припреме према плану из 1908. године. Регент Александар објавио је 16. јула 1914. (по старом календару) ратни проглас уз одбацивање кривице Србије за атентат, а 22. јула 1914. године (по старом календару) обратио се српској војсци. Уследило је наређење о евакуацији двора, Владе, трезора и Народне банке. Влада и Народна скупштина прешле су у Ниш, Врховна команда стационирана је у Крагујевцу, док су у Крушевац смештени Државни савет, Касациони и Апелациони суд и Народна банка.

(у даљем тексту група фондова ВКС), П 1, К 1, Ф 1, Д 1.

⁴ У предлогу „Начин како да се скупља грађа за српску ратну историју“ наглашен је значај записивања догађаја из војне прошлости, упућивање екипа широм Србије у циљу прикупљања прикупљање извештаја и војно-административних података. Наведени предлог и пројекат и откупљена архива почасног ђенерала Јована Драгашевића чувају се у Војном архиву.

⁵ У позиву војним надлештвима за чување свих историјских података наводи се: *...Рад наш, труд наш, цениће доцнија покољења по резултатима које смо постигли, и по исто-ријским подацима, које им ми као активни савременици ратова оставили будемо...*

Кретање архиве Историјског одељења у ратним условима било је условљено селидбом оперативне (текуће) архиве Главног Ђенералштаба.⁶ Главне локације на које је почетком рата транспортован већи део предметне архивске грађе биле су Команда места у Нишу и зграда Суда у Крагујевцу у којој је била смештена Врховна команда и део њене оперативне архиве. Остатак архиве Врховне команде пренет је у Управу барутане „Обилићево“ у близини Крушевца. У престоници су у 1914. години остале смештене библиотека Главног Ђенералштаба, као и архива Главне инспекције у згради Учитељског дома, а од фебруара 1915. у зграду Геолошког музеја.

У време првог повлачења војске Краљевине Србије пуковник Душан Стефановић, министар војни, напоменуо је Врховној команди у депеши од 7. новембра 1914. године да архиву Главног Ђенералштаба, посебно ратну, треба хитно транспортовати у Ниш. Артиљеријски капетан Светозар Туцаковић био је задужен за транспорт. Готово у исто време послата је депеша Врховној команди из села Даросаве близу Аранђеловца од команданта 2. Армије Степе Степановића, у којој он наводи потребу решавања смештаја архиве која је постала терет за оперативне јединице. Штабу Дунавске дивизијске области наређено је да преосталу архиву Главног Ђенералштаба пребаци из Београда у Ниш, а управнику Барутане „Обилићево“ да претходно допремљених 30 сандука архиве отпреми у Команду места у Ниш. Архива је траснпорована железницом 9. новембра 1914. године.

Током затишја у борбама у првих девет месеци 1915. године официрски кадар схватио је значај спасавања архивске грађе, тако да се и прикупљању појединих докумената придавала велика важност. Развој ратне ситуације током септембра 1915. године утицало је на Врховну команду да изда наређење о наставку повлачења и евакуацији становништва, као и даљу селидбу војне архиве. Током другог повлачења српске војске у октобру и новембру 1915. пут војне архиве зависио је од постојеће ситуације на ратишту, а најзначајније наређење којим је тада регулисано архивско пословање било је Наређење Врховне команде од 3. октобра 1915. године.⁷ Сведочанство о разматрању могућих локација на којима би била склоњена војна архива налазимо у наредби војводе Радомира Путника о преносу архиве из Крушевца и Ниша у Косовску Митровицу од 3. октобра 1915. године. У време када је железнички саобраћај са Косовском Митровицом био прекинут премештање и држање архиве близу фронта угрозило би исту, те је одлука Врховне команде за смештај архиве што даље у позадину фронта измењена. У том погледу био је најподеснији манастир Студеница, тако да је Врховна команда актом од 15. октобра 1915. године тражила од старешине манастира да обезбеди просторије за смештај архиве, а уколико се у манастиру налазе избеглице требало је предузети мере за њихову евакуацију. Врховна команда је 18. октобра 1915. године пребацила из Ниша у Команду војне станице Краљево сакупљену архиву која се односила на документацију Главног Ђенералштаба и архиву Врховне команде.

⁶ Главни Ђенералштаб Краљевине Србије почетком Првог светског рата преформиран је у Врховну команду.

⁷ Прикупљање архивске грађе обављало се при ађутантским одсечима у командама и установама, чиме су наведене јединице постале врста центара за прикупљање војне архиве у саставу јединица.

Архимандрит Студенице обавестио је 24. октобра Врховну команду да је уступио одређени простор за смештај архиве, као и да је потребно да војне власти одреде своје припаднике који ће о архиви водити рачуна. Архиепископ београдски и митрополит Србије господин Димитрије Павловић реаговао је на одлуку Врховне команде о смештају архивске грађе у Студеници писмом од 24. октобра 1915. године у којем је истакао безусловност манастирских просторија за даљи смештај грађе и замолио војни врх да док може пребаци осталу архиву, као и ону која је већ смештена у Студеници на сигурније место.⁸

Штаб Врховне команде је након овог писма пребацио остатак архиве у Кововску Митровицу и делом у Рашку.

Даљи ток преноса војне архиве био је условљен историјским повлачењем војске и народа преко Албаније и Црне Горе. На седници Владе у Крушевцу 29. октобра 1915. године, којом је председавао регент, била је усвојена одлука о даљем истрајавању и наставку планског повлачења. Крагујевац је пао 1. новембра 1915, а одбрана Ниша обустављена је у ноћи између 3. и 4. новембра 1915. године. Приликом повлачења, услед проблема до којих је долазило у преносу архиве, било је примера остављања архиве у путу, као и њеног поверавања на чување у појединим селима и варошима. Део је закопан по пољима и на планинама са циљем да се пронађе након повратка, али било је случајева у којима околности нису дозвољавале закопавање или сакривање грађе. У таквим приликама многе команде подноси-ле су захтеве за спаљивање архиве, али наведено је одобравано само у изузетним случајевима, уз велику бригу Врховне команде о безбедном транспорту и чувању војне архиве.

У следећој етапи приликом повлачења на линију Пећ - Призрен, Врховна команда увидела је да се сва архива не може пренети, те су поједини делови закопавани, па је тако у Призрену закопана архива Ађутантског одељења. Краљ, Влада и Врховна команда, народни посланици, дипломатски кор, државна архива и трупе нових области били су груписани у средњој колони током повлачења српске војске и народа. Наведена колона одступала је правцима који су од Призрена (долином Белог Дрима и преко Љум Куле) и Ђаковице водили до Везировог моста, а потом правцем преко Спаса и Флети до Пуке. Након доласка до Пуке Врховна команда са осталим структурама требало је да настави марш према Скадру. Штаб Врховне команде кренуо је пут Скадра 26. новембра, а стигао 6. децембра 1915. године. У Команди места у Скадру били су смештени штабови пуковских окружних команди са персоналом и комором, као и архива ових команди, а за њено одржавање и пренос коришћен је изванредан део комора. Део архиве Оперативног одељења ВК допремљен је у Љеш крајем 1915. године, те је помоћник начелника Штаба ВК издао у Скадру почетком јануара наредбу команданту места у Љешу да прими на чување, смести и стражом осигура архиву Оперативног одељења до доласка Штаба ВК који ће је понети са собом. Без обзира на тежину задатка већи део архиве пребачен је до Скадра. Из северних албанских лука бродовима су превожене избеглице, војска, дипломатско особље, народни посланици и владине установе. Врховна команда искрцала се 6. фебруара на Крф, док је главнина српске војске пребачена до 21. фебруара 1916.

⁸ ВА, група фондова ВКС, П 3, К 51, Ф 4, Д 6/14, Л 1.

године. Већи део војне архиве пребачен је заједно са војском на Крф где је Штаб ВК издао 9. фебруара 1916. године „Упут за поступак са архивима и стварима команди и установа које престају дејствовати“.⁹ Вођење нових операцијских дневника почело је 10. априла и тим начином је прикупљено око 93% архивске грађе која се чува у Војном архиву као група фондова Војске Кнежевине/Краљевине Србије.

Врховна команда је услед потребе за руковођењем операција на Солунском фронту пребачена са Крфа у Солун, као и архива неопходна за текући рад команди јединица и установа (средином 1916. године).¹⁰ Главна војна станица у Микри добила је на чување 11. марта 1917. године архиву појединих команди и установа. Тада је Врховна команда наредила командама армија да доставе прикупљене податке о полачењу преко Албаније како би се допунила оперативна архива.

У Солуну је 5/18. августа 1917. године избио велики пожар који је након неколико дана девастирао велики део града уз људске жртве и огромну материјалну штету. Команде јединице и установе српске војске и државе у Солуну делимично су биле угрожене опасношћу од пожара, док је Саобраћајно одељење било задужено за евакуацију седишта установа и јединица. Претпоставља се да су бројна документа, посебно извештаји који су се слали из Бизерте Министарству војном и Врховној команди, нестала у великом пожару у коме је уништен и део војне архиве. У извештају који је Саобраћајно одељење ВК поднело главном интенданту након захтева Комисије за извиђај и процену штете проузроковане солунским пожаром српској држави и њени држављанима наводи се да је имовина команде углавном спасена, као и да је део људства био ангажован на спасавању архиве.

Након пробоја Солунског фронта војна архива је у етапама пребацивана на ослобођену територију, да би након престанка ратних дејстава отпочело прикупљање архиве која је приликом повлачења била закопана или сакривена на разне начине. Упућиване су посебне групе на правцима повлачења војске ради проналажења предметне архиве. Министар војни Михаило Рашић издао је 4. октобра 1918. године у Солуну наређење свим командама и установама да се прикупе подаци шта је приликом повлачења уз пут у појединим селима и варошима остављено на чување, закопано или прикривено, где тачно и на ком месту, код којих власти или приватних лица, ко је био извршилац и по чијем наређењу и да ли су сачувани писани докази. Министарство војске и морнарице упутило је у Љум Кулу, Призрен, Студеницу и друга места групе за проналажење архиве. Наведене групе биле су под командом лица која су присуствовала склањању архиве. Остављена документа у већини случајева нису пронађена. У Љум Кули група за проналажење констатовала

⁹ Формирана је Комисија за пријем архиве 27. фебруара 1916. године. Начелник Штаба ВК генерал Бојовић упутио је министру војном, свим командама и установама, начелницима одељења и главном интенданту 31. марта 1916. године наређење према коме се „на Крфу треба оставити сва архива која није била потребна у текућем раду штабова и јединица“. Из архиве је требало том приликом издвојити све упуте, оцене и картоне личних односа официра и чиновника, деловодне протоколе и регистре, операцијске дневнике, новчана акта и сва наређења од вредности за будуће операције.

¹⁰ Сређена финансијска документација и остала неоперативна архива предата су Одељењу Управе новчаног депоа у Солуну на чување.

је да „архиве и закопаних ордена Канцеларије ордена више нема“. У Призрену је извршена истрага након што није пронађена архива Ађутантског одељења Министарства војног. Резултати су показали да је локацију архиве неко одао бугарским окупаторским јединицама, те је ископана и однета у Софију. Предузете су мере преко делегата у Софији да се пронађе архива пошто је утврђен идентитет особа које су је ископале и однеле. У извештају Оперативног Одељења Штаба ВК од 11. априла 1919. године истиче се потреба проналажења архиве и књига које је непријатељ однео за време окупације, као и судбина дела архивске грађе, књижног фонда и вредносних папира који су разбацани и растурени по окупираној територији те их је народ користио на пијацама.¹¹ Српске власти упутиле су званични захтев Мировној конференцији у Паризу да се побеђеним државама нареди да врате архиве које су њихове војске заплениле и однеле са српске територије и територије КСХС. Приликом закључењу мира са наведеним земљама било је предвиђено враћање архиве и других историјских и културних споменика.

Након ослобођења извршена је демобилизација, а Главни Ђенералштаб војске КСХС почео је да ради 5. маја 1920. године. Врховна команда српске војске издала је „Упутство о начину прикупљања и предаје оперативне ратне архиве“ (Историјско одељење добило је задатак да организује ефикасан пријем и ажурно сређивање предате грађе).¹² Историјско одељење је настојало да употпуни мирнодопску и ратну архиву која је 1919. године пренета из Солуна у Београд. У том циљу је израдило неколико упутстава и других наредбодавних аката о прикупљању и предаји архиве од јединица и организовало прикупљање мемоарске грађе.

На крају бисмо закључили да је Историјско одељење Главног Ђенералштаба током Првог светског рата придавало велики значај транспорту, безбедности и очувању војне архиве, као и да су у времену боравка војске на Крфу и у Солуну утврђене основе војном архивском законодавству.

ПРЕГЛЕД АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ВОЈНОГ АРХИВА КОЈА СЕ ОДНОСИ НА ПЕРИОД ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Посебно богатство информација и јединствених докумената архивске грађе, која се чува у групи фондова „Војске Кнежевине/Краљевине Србије“, чини фонд који се односи на историјат српске војске у Првом светском рату.¹³ Целокупна регистрована и сређена архивска грађа предметне групе фондова груписана је у шеснаест Пописника, односно сумарних инвентара који се односе на временски период

¹¹ ВА, група фондова ВКС, П 3, К 220, Ф 10, Д 12/10., ВА, група фондова ВКС, П 3, К 323, Ф 1, Д 1/1.

¹² „Уредбом о Главном Ђенералштабу и Ђенералштабној струци“ Историјском одељењу стављени су у надлежност следећи задаци: „1. прикупљање, сређивање и проучавање података за историју наших ратова, као и израда историје, 2. руковање ратном архивом и 3. управа и рад Библиотеком Главног Ђенералштаба.“

¹³ Маријана Мраовић, *Велики рат у архивској грађи Војног архива, Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац*, година III, број 3, Пожаревац 2014, 50-56; Маријана Мраовић, Милорад Секуловић, *Српска војна архива у Првом светском рату*, Војно-историјски гласник, 2/2015, 96-113.

од 1847. до 1920. године. Архивска грађа у сваком од Пописника архивистички је сређена и обрађена до нивоа унутрашњих листи кутија и фасцикли. За сваки Пописник постоји сумарни и аналитички инвентар. Грађа је на српском, немачком, француском, бугарском и другим језицима. Пописници фонда Војске Краљевине Србије под бројевима 3, 3А, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 13А и део Пописника 16 садрже српску и црногорску архивску документацију насталу у Првом светском рату.

Архивска грађа фонда груписана је према организационој структури јединица српске војске од нивоа Главног генералштаба, команди дивизијских области и дивизија, до нивоа пукова. Фонд садржи и микрофилмовану архивску грађу из Бечког ратног архива која се односи на период од 1914. до 1918. године. Публикована архивска грађа „Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918. године“ садржи укупно тридесет једну књигу (тридесет друга је накнадно публикована).

У оквиру Пописника 3 смештена је архивска документација Главног генералштаба Краљевине Србије који је почетком Првог светског рата преформиран у Врховну команду. Грађа Пописника 3 смештена је у 467 кутија и садржи следеће подфондове:

Подфонд Главног генералштаба

У оквиру овог подфонда налазе се документи из времена припрема српске војске за рат 1914. и решавања послератних питања 1918-1920. године. Архивска грађа садржи Протоколе поверљивих седница Главног генералштаба од 1. 7. 1904. до 10. 6. 1914. године, документи о проучавању бивше аустроугарске војске од 1909. до 1914. године, преписку Министарства војног у оквиру које се налазе документа о грчко-турским односима током 1914. године, Декларацију о војно-кривичној надлежности по француско-српском споразуму, реферат генерала Пешића о одбрани српске војске у јесен 1915. године, протокол Конференције представника савезничких војски одржане у Шанглију, извештаје др Арчибалда Рајса о непријатељским зверствима у Србији, бројне прегледе српске војске у току рата, подаци о аустро-угарској, бугарској и немачкој војсци пре и у току рата, подаци о дејству савезничке војске на разним бојиштима и друго.

Подфонд Врховне команде

Архива Оперативног одељења Главног генералштаба садржи операцијске дневнике за период од 1914. до 1918. године. Операцијски деловодни протоколи подељени су у две групе: они који су вођени до доласка српске војске на Крф и после доласка. Архива Обавештајног одељења и Ратног пресбириа садржи податке о ситуацији у окупираној Србији 1916-1918, податке о непријатељским снагама на српској територији, стању на Солунском фронту 1916-1918, поверљиве месечне извештаје о догађајима на ратишту, као и билтене страних армија са разних фронтова 1915-1918. године. Посебно су важна издања Ратног пресбириа која садрже ратне вести за период 1914-1919, књиге, брошуре и пропагандни материјал, извештаје делегата код црногорске Врховне команде 1915. године, извештаје делегата код енглеских,

италијанских и француских трупа 1917-1919. године и српских војних представника код француских и енглеских трупа на Солунском фронту. Архиву Саобраћајног одељења сачињавају операцијски дневници и деловодни протоколи, акта о мобилизацији, превозењу трупа, уређењу позадине и администрацији. Архива Команде ваздухопловства и Архива Команде места у Солуну значајни су извори информација о раду српских и француских ескадрила, као и о организацији Команде места у Солуну. Извештаји српских војних изасланика у Француској, Италији, Румунији и Грчкој смештени су у Архиву војних изасланика. Архива Црногорске Врховне команде садржи податке о јачини и распореду црногорске војске 1915. године и о повлачењу српске војске кроз Црну Гору.

Збирка докумената генерала Душана Стефановића, министра војске Краљевине Србије почетком рата, а касније војног изасланика у Француској, садржи, између осталог, лично виђење и сведочанства генерала Стефановића о појединим ратним догађајима. Наведена сведочанства су важна и незаобилазна као извор првог реда.

Архива са Мировне конференције у Паризу садржи уговоре о миру са Аустријом, Мађарском, Италијом, Бугарском, Румунијом и Албанијом, као и разне прегледе и извештаје.

Пописник 3 А садржи архиву одељења Врховне команде која су се бавила материјално-техничким питањима, такозвану „неоперативну архиву“ која је сређена и регистрована после Другог светског рата и постоји као наставак Пописника 3. Архивска грађа Пописника 3 А смештена је у 209 кутија и груписана је по формацијским одељењима. Архива Ађутантског одсека садржи похвалне наредбе Врховне команде и других јединица 1917-1920. године, предлоге за одликовања 1915. године, похвале савезничких официра и војника од стране српских команди, аутобиографије и биографије војвода, генерала, пуковника и других официра српске војске 1918. године, предлоге за унапређење 1917. године, листе губитака српске војске 1915-1918, као и спискове прегледаних официра, подофицира и војника у Тулону, Бизерти и Марсељу и спискове лечених у савезничким болницама. Архива санитетског одељења садржи документа о снабдевању лековима и санитетским материјалом, спискове лечених грађана, рањених и болесних војних лица, податке о заразним болестима, раду санитетског особља, умрлице српских заробљеника у Немачкој, бројне прегледе о кретању болести у српској војсци, документа о преформирању санитетских јединица и установа и о страним санитетским мисијама у српској војсци.

Архива судског одељења посебно је важан извор за историјат дивизијских и војних судова и проучавање кривичног поступка у српској војсци. У оквиру ове архиве налазе се важни подаци о аустроугарским злочинима 1914-1915. године на територији Дринска дивизијске области и над српским заробљеницима.

Архива заробљеничке команде садржи листе интернираца и заробљеника у Аустрији 1915-1918. године, листе умрлих српских војника у Аустрији, као и одговоре Међународног Црвеног крста о судбини заробљеника и интернираца.

У оквиру Пописника 4 налази се архивска грађа подфондова команди све

четири српске армије са укупно 277 кутија архивске грађе: операцијски дневници 1914-1919. године, прегледи распореда трупа, борбене релације, књиге губитака 1916-1918. године и преглед војних операција. Збирка архивске грађе војводе Степе Степановића садржи релације битке на Церу, релацију из одбране Мачве, релацију из повлачења 1914. године, релацију из ослобођења Београда и извештаје о раду на Солунском фронту.

Посебно интересантни подаци овог подфонда односе се на политичку историју и садрже податке о агитацији, незадовољству народа, припремама атентата у Босни и Херцеговини и демонстрацијама.

У оквиру Пописника број 5 налази се подфонд Министарства војног у којем је смештена „неоперативна“ архивска грађа у 477 кутија. Ађутантски одсек садржи евиденције о унапређењима, отпустима из службе, одликовањима, распоредима, боловањима и остале персоналне податке. Управа новчаног депоа и одељак Управе новчаног депоа садрже спискове војника умрлих по болницама, исплатне листе, потврде и податке о заоставштини умрлих и погинулих. Посебно је интересантна грађа Судског одељења у којој се налазе белешке са саслушања заробљеника, процеса, увиђаја и подаци о казним мерама. Велики војни суд, Војни суд за официре и Војно-дисциплински суд садрже судски материјал, саслушања, пресуде и наредбе о казнама. Тулонски инвалидски одред, Српска регрутна комисија у Солуну, Регрутна комисија на Крфу 1916/1917. године и Санитетска комисија у Београду састоје се од прегледа српских држављана и одлука о њиховој способности за службу војске.

У оквиру Пописника 6 смештена је оперативна архива свих дивизија у 672 кутије архивске грађе. Архива је подељена на следеће групе:

- Архива команде дивизијске области;
- Архива команди дивизија;
- Архива команди родова у дивизији;
- Архива команди пешадијских бригада;
- Архива непосредно потчињених јединица.

За сваку од команди дивизија, почевши од Вардарске све до Ибарске, сачувани су, у одређеном обиму, операцијски дневници, борбене релације и архива непосредно потчињених јединица.

У Пописнику 7 налази се архива 68 разних одреда, јединица и команди. Сачуван је део архиве Ужичке војске, Браничевског одреда, Команде града Београда, Команде Албанских трупа, Команде места Печуј и друго (120 кутија архивске грађе).

У Пописнику 7 налази се и архива многих других јединица које су формиране крајем Првог светског рата и као такве водиле завршне борбе. Поред наведеног, у Пописнику 7 налази се и архива појединих јединица из 1914-1915. године: Нишког градског артиљеријског пука 1. и 2. бригаде резервних трупа, као и команди нишких и крушевачких резервних трупа.

Пописник број 8 има 96 кутија архивске грађе Коњичке дивизије која је била

непосредно потчињена Врховној команди. Архивска грађа подфонда груписана је по штабовима и јединицама и садржи операцијске дневнике, оперативне деловодне протоколе, релације о борбама, податке о раду артљеријске службе и друго.

У Пописнику 9 смештен је оперативни део архивске грађе пешадијских пукова од 1914. до 1920. године, у укупно 343 кутије. Постоје три подфонда:

- Подфонд пешадијских пукова са којима се ушло у рат 1914. године;
- Подфонд пешадијских пукова са Солунског фронта;
- Подфонд пешадијских пукова образованих 1919/1920. године.

За сваки од пукова сачуван је део операцијских дневника, релација борби, операцијских деловодних протокола, али и делови архиве потчињених јединица.

200

У Пописнику 10 налази се подфонд *Ратне архиве Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца у Русији*, смештен у 92 кутије архивске грађе која се односи на период од 1916. до 1917. године. У оквиру подфонда налазе се документа штаба Добровољачког корпуса и српског батаљона на северу Русије, краљевског партизанског одреда, батаљона СХС у Владивостоку, штаба Првог југословенског пука „Матије Губеца“ и друго.

Пописник број 11 садржи подфонд аеропланских и панорамских снимака из рат 1914-1920. године са укупно 5.259 аеропланских и панорамских снимака.

Пописник 12 обухвата 82 кутије у којима су смештене географске карте и топографска секције српског, аустријског, бугарског, италијанског, немачког, француског, енглеског, румунског и руског порекла, са уцртаним подацима о распореду јединица.

Пописник 13 садржи 38 кутија архивске грађе Аустроугарске ратне архиве за период 1908-1918. године.

Пописник 13 А садржи 14 кутија преписа из бечких архива које обухватају неколико збирки докумената.

У Пописнику 16 налази се 45 кутија откупљене и поклоњене архиве са разних страна: архива пуковника Милана Радојевића садржи важне податке о добровољцима из Америке, Канаде и Русије 1916-1917. године, о одбрани Аде Циганлије 1914-1915. и део материјала са Мировне конференције у Паризу; архива пуковника Боривоја Нешића садржи скице утврђења заграничног појаса Србија – Босна; архиву генерала Драгољуба Динића чини историјат националног наоружања; архива генерала Светислава Милосављевића садржи сећање на ратовање српске војске 1912-1919. године и мемоаре војводе Живојина Мишића; архива генерала Милана Раденковића састоји се од података о церској операцији и борбама на Церу и албума видовданског атентата 1914. године; архива генерала Милића обухвата рад Моравске дивизије другог позива 1914-1915. године и извештај комитског војводе Копачићког одреда Војиновића о догађајима у Србији 1917. године; заоставштина Јована Драгашевића, као и архив генерала Михајла Живковића, садржи податке о одбрани Београда 1914-1915. и о раду Српског добровољачког корпуса у Русији 1916-1918. године.

ЗАКЉУЧАК

Архивска грађа групе фондова „Војска Краљевине/Кнежевине Србије“ која се односи на историју српске војске и народа у периоду Првог светског рата више-деценијски је предмет истраживања домаће и стране историографије и архивистике. Као јединствени историјски извор предметна архивска грађа има изузетну улогу у неговању традиционалних вредности српске војске и очувању свести о њеној улози у Великом рату. Као део културе сећања на страдаштво, херојство и борбу до крајњих граница духовне и физичке исцрпљености, а потом и као јединствени пример очувања државне и војне структуре у случају када је целокупна територија српске државе била преплављена окупаторима, архивска грађа Војног архива и данас је неисцрпни извор информација о ратној стратегији великих војвода, борби војника и народа за опстанак у најтежим условима, али и о свести државног и војног врха о потреби очувања и спаса архиве која није смела да падне у руке непријатеља. Истовремено је сазрела и свест о значају прикупљања и стручној заштити војне архиве.

Пројектом дигитализације отворене архивске грађе Војног архива истраживачима је олакшан приступ делу архивске грађе која се односи на Први светски рат. Такође, омогућено је истраживање већем броју истраживача, а архивска грађа је сачувана од директног коришћења и хабања. Богатство фондуша Војног архива који се односи на историјат Војске Краљевине Србије и даље је неисцрпан извор за проучавање историјата српске војне архиве.

Dejan VILIMONVIĆ
Snežana ĐUROVIĆ

**THE IMPORTANCE OF ARCHIVAL MATERIALS
FROM THE MILITARY ARCHIVES
IN PRESERVING TRADITION AND
REMEMBRANCE CULTURE
ABOUT THE MILITARY OF THE KINGDOM
OF SERBIA IN THE FIRST WORLD WAR**

202

Summary

Archival materials of the group of fonds “The Military of the Kingdom/Principality of Serbia” that relate to the history of the Serbian army and people during the period of the First World War, are a many-decade subject of research of both domestic and foreign historiography and archivistics. As a unique historical source these archival materials have an exceptional role in nurturing traditional values of the Serbian military and in preserving awareness about its role in the Great War. As a part of remembrance culture about suffering, heroism and fight to the extreme limits of physical and mental endurance, and then as an unique example of preservation of state and military structure when all Serbian territory was flooded with invaders, archival material of the Military Archives is still inexhaustible source of information about war strategy of great military commanders (vaivode), fight of the soldiers and the people for survival in the worst conditions and about the awareness of the state’s and military’s leadership about the importance of preserving the archives not to fall into the enemy’s arms. At the same time, awareness of the importance of collecting and professional preservation of military archives was maturing.

The project of digitisation of the open archival materials of the Military Archives facilitated researchers’ access to a part of the archival materials that relate to the First World War. Also, the research is enabled to a greater number of researchers and archival material is preserved from direct use and wear. The richness of the holdings of the Military Archives that relate to the history of the Military of the Kingdom of Serbia is still an inexhaustible source for studying history of the Serbian military archives.